

**Інститут археології
Національної Академії наук України**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ 2003-2004 рр.**

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
IN UKRAINE 2003-2004**

Запоріжжя
«Дике Поле»
2005

надлежат праболгарам-язычникам и 17 (15,3%) захоронения со смешанным обрядом.

Массовая миграция мусульманско-азиатского населения в Восточную Европу началась, как известно, еще в конце VIII века. Степное Подонцовье явилось такой же территорией проникновения мигрантов, как и Нижнее Поволжье, другие массивы Хазарского каганата. Расселение южных этносов на Северский Донец могло происходить в середине IX века. Вместе с тем, существенных последствий для местного населения эта миграция не имела, более того, на могильнике не только сохраняется языческая погребальная обрядность, но даже прослеживается ее внедрение в мусульманство.

Литература

Копыл А.Г., Татаринцов С.И. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990.

Красильников К.И. Могильник древних

болгар у с. Желтое на Северском Донце // Проблемы на прабългарската история и култура. София, 1991. Вып. 2.

Красильников К.И., Красильникова Л.А. Могильник у с. Лысогоровка новый источник этноистории степного Подонцовья IX в. // АБУ 2000-2001 рр. Київ, 2002.

Красильников К.И., Красильникова Л.А. Раскопки Лысогоровского могильника в 2003 // АБУ. 2002-2003 рр. Київ, 2004.

Илетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). Москва, 1989.

Флеров В.С. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар // Проблемы на прабългарската история и култура. София, 1989.

Флеров В.С. Розыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2000. Т. I.

Халикова Е.А. Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X-нач. XIII вв. Казань, 1996.

Кротова О.О.* , Сніжко І.А. , Логвиненко В.М.*****

*Институт археології НАН України

**Харківський історичний музей

***Національний аграрний університет УААН

Дослідження Амвросіївської стоянки (1998-2004)

Кротова О.О., Снежко І.А., Логвиненко В.М. Исследования Амвросиевской стоянки (1998-2004). Представлены предварительные итоги раскопок Амвросиевской палеолитической стоянки, проведенных в 1998-2004 гг. Прослежена связь условных горизонтов исследования культурных отложений с конкретными литологическими слоями стратиграфических разрезов в раскопе. Дана краткая характеристика археологических находок и результаты определения палеонтологических материалов. Полученные данные подтверждают предварительный вывод о возможных двух эпизодах использования этого участка стоянки.

Krotova O.O., Snizhko I.A., Logvynenko V.M. The investigations of the Amvrosievka site (1998-2004). In this paper the authors publish the preliminary results of the excavations of the Amvrosievka Upper Paleolithic base camp in 1998-2004. There is the information about correlation of six arbitrary cultural horizons with the some strata layers in our excavation. There are the short descriptions of the archaeological and paleontological data. The paper reports preliminary conclusions about two occupation episodes on this part of site.

1. Стратиграфія, археологічні дані

Протягом п'яти польових сезонів (1998, 2000-2002 та 2004 рр.) провадилися дослідження Амвросіївської стоянки, в процесі яких кількома траншеями та розкопом відкрито площу 22 м². Основні роботи було зосереджено в розкопі (12 м²), закладеному поруч з розкопом I 1950 р. та в траншеї IX (Кротова 1998, 2003) (рис. 1, 1'). Вони забезпечили продовження розкопок найбільш насиченої знахідками ділянки, частково дослідженої в 1950 р. (Борисковський 1953), проведення планіграфічних та стратиграфічних спостережень. Крім того, протягом 2003-2004 рр. визначено та зроблено ремонтаж фауністичних залишків, отриманих з розкопу і траншеї IX у 1998-2002 рр. Ці дані дозволяють підвести попередні підсумки щодо характеру культурних відкладів дослідженої ділянки стоянки.

Розкоп площею 12 м² закладено поруч з розкопом I 1950 року (рис. 1, 1'). Засвоєно мето-

дику розчистки і фіксації культурних відкладів товщинами (5-8 см) умовними горизонтами. Загалом розкопі досліджено шість умовних горизонтів. У 2004 р. було досліджено нижню частину культурних відкладів (частину V-го та VI умовний горизонти), а також частково проведено контрольну перевірку шару суглинку, що їх підстилає. У північно-західній частині розкопу було відкрито для розкопу 1950 р. З'явилася можливість більш повно визначити зв'язок умовних горизонтів дослідження (зняття) культурних залишків із літологічними шарами стратиграфічної колонки (рис. 1, 2, 3) та зробити попередні висновки відносно процесу формування культурних відкладів.

Стратиграфічні розрізи по західній (лінія А-А) та східній (лінія Б-Б) стінкам розкопів дають уяву як про літологічні шари і зв'язок з ними культурних відкладів так і, певною мірою, про дію природних процесів, що впливали на характер нагромадження (рис. 1, 2, 3).

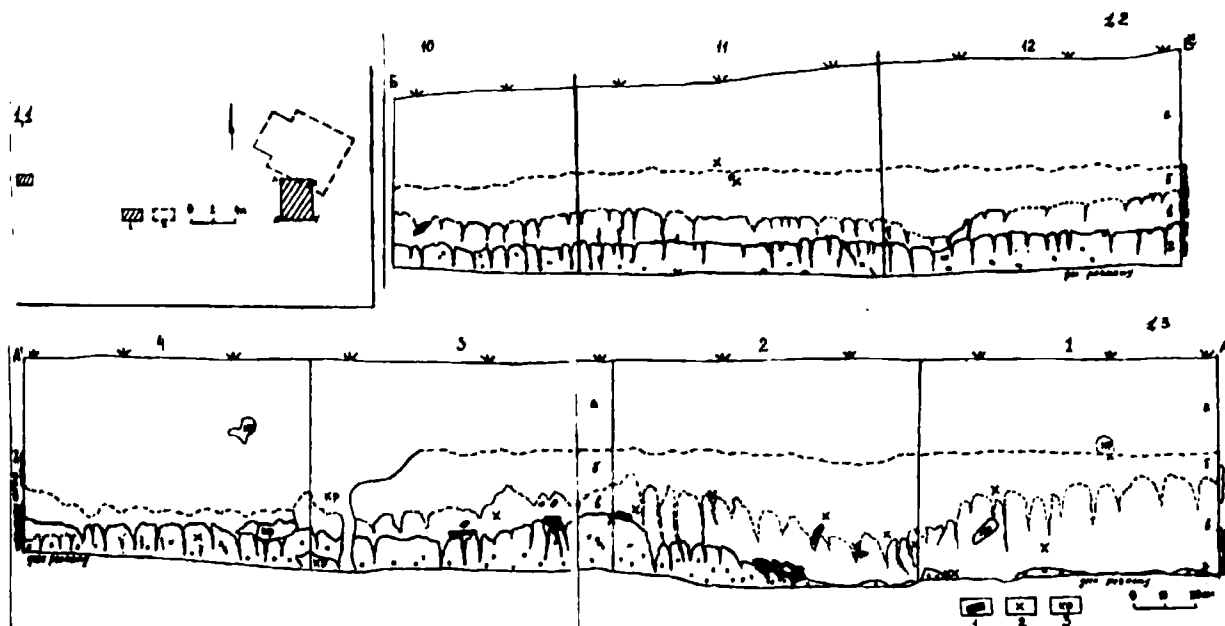

Рис. 1. Амвросіївська стоянка, дослідження 1998-2004 рр.: 1. План розташування розкопу і траншеї ІХ. Умовні позначки: 1 — розкопи 1998-2004 рр.; 2 — розкоп 1950 р. 2-3. — Стратиграфічні розрізи по західній (А-А) та східній (Б-Б) стінкам розкопу. Умовні позначки: а-г — літологічні шари (опис у тексті); І-VI — умовні горизонти дослідження культурних відкладів; 1 — кістка; 2 — кремень; 3 — кротовина.

Прослідковано чотири літологічних шари:

Шар	потужність, м	
	від	до
а) гумус (шар оранки)	0,3	0,5
б) суглинок сірувато-бурий темний нещільний сильно гумусований (контакт з верхнім і нижнім шарами) нечіткий	0,1	0,25
в) суглинок сірувато-бурий світлий, більш щільний і менш гумусований	0,12	0,3
г) суглинок пальовий з червоним відтінком щільний з білоглазкою, кількість якої зростає до низу	≈0,25	

Зазначені шари, за виключенням гумусу, більш потужні в розрізі західної стінки, аніж східної. Контакти між ними нечіткі. Вони мають сліди ходів коренів рослин, давніх тріщин та промоїн, заповнених матеріалом верхніх шарів.

Контрольним прокопуванням у північно-східному кутку розкопу встановлено, що на глибині 0,95 м шар "г" підстилає тонкий (0,05 м) прошарок гранітного щебеню, нижче якого залягає такий же щільний пальовий суглинок з домішкою шматків зеленої глини.

Як уже раніше вказувалося (Кротова 1998, 88), культурні залишки розсіяні по вертикалі, основна їх кількість із середньою насиченістю 100-200 кременів на 1 м² трапляється від поверхні до рівня 0,65-0,7 м від поверхні. Знахідки з гумусу, здобуті шляхом прокопування пакувалися по квадратам, а з рівня 0,3-0,35 м досліджувалися умовними горизонтами.

Зв'язок умовних горизонтів з літологічними шарами встановлено в процесі дослідження кожного з них у польових умовах та уточнено в лабораторних умовах згідно з даними нівелювання. На розрізах римськими цифрами позначено рівень залягання знахідок (рис. 1, 2; 1, 3): горизонти І, ІІ залягали в шарі "б"; горизонт ІІІ - у шарі "б" (заповнення промоїн) та верхній частині шару "в"; більша частина знахідок горизонтів ІV-VI залягала у шарі "в". Деякі нижні знахідки горизонту V та всі знахідки горизонту VI у східній і південній частинах розкопу залягали в шарі "г".

Слід відмітити, що знахідки у шарі "г" (пальовому суглинку) — це поодинокі, здебільшого, дрібні кремені, інколи — невеликі фрагменти кісток. Прослідковано їх залягання у тріщинах, заповнених більш темним з домішкою гумусу суглинком або у заповненні ходів землерийних тварин. Тобто, роботами 2004 р. встановлено, що нижня частина власне культурних відкладів з виразними фрагментами кісток і високою насиченістю виробів з кременю залягає на поверхні пального суглинку (шар "г"). Це добре видно в розрізі по західній стінці вказаного розкопу (рис. 1, 2).

Тобто, було з'ясовано, що рівень залягання низу культурних відкладів у східній частині розкопу відповідає ІV і V (верхня частина) умовним горизонтам, а в західній — ІV-VI умовним горизонтам. Це пояснюється як меншою потужністю літологічних шарів у східній частині розкопу, так і зниженням рівня поверхні шарів з південного сходу на північний захід, що

відповідає нахилу сучасної поверхні мису у тому ж напрямку.

Отримання більш повних розрізів та встановлення чіткого зв'язку нижньої частини культурних відкладів з поверхнею пального суглинку (шар "г") дозволяють з більшою впевненістю говорити про стратиграфічне обґрунтування можливості розподілу усієї товщі культурних відкладів на два блоки: верхній (умовні горизонти I і II та, можливо, III) і нижній (умовні горизонти IV–V і частково VI), про яку ми вже писали раніше (Кротова 2003, 141).

По-перше, стратиграфічні дані свідчать, що знахідки умовних горизонтів верхнього блоку відкладалися, коли промоїна з культурними відкладами горизонтів нижнього блоку на кордоні квадратів 1 і 2 вже була заповнена (рис. 1, 2). По-друге, планіграфічні дані та склад знахідок нижніх та верхніх культурних нашарувань мають певні відмінності, особливо помітні в північно-західній частині розкопу.

Тут у верхніх умовних горизонтах на площі ≈ 2 м² навколо сланцевого каменя-ковадла (?) розмірами 0,27×0,19×0,10 м знайдено скупчення нуклеусів та відходів їх розколювання, значна кількість яких мала жовнову кірку. Усе це дає підстави інтерпретувати це місце як виробничий комплекс з обробки кременю.

Культурні відклади нижнього блоку умовних горизонтів характеризує дещо відмінний склад знахідок — скупчення фрагментів кісток тварин, серед яких простежено сліди давніх злаїв. Серед виробів з кременю, окрім звичного для стоянки набору нуклеусів та відходів виробництва (здебільшого без жовнвої кірки) — досить виразний набір знарядь, у тому числі, різців. Це дозволяє припускати певну функціональну специфіку цих відкладів, пов'язану із обробкою кістки, виготовленням та використанням знарядь мешканцями стоянки.

Ці спостереження певною мірою можуть бути використані як дані, що свідчать про неодноразові епізоди використання стоянки представниками однієї общини, про що свідчать як використання однотипної крем'яної сировини так і близький типологічний набір виробів з кременю.

Колекції виробів з кременю як з верхнього, так і з нижнього блоку умовних горизонтів близькі за типологічним складом, що, можливо, свідчить про неодноразове використання досліджуваної ділянки однією групою людей.

В культурних відкладах усіх горизонтів траплялися крупинки червоної та жовтої вохри, шматки каменів (сланець, кварцит, кварц, вапняк, крейда), перепалених (розтрісканих) кременів та кісток.

Траншея IX площею 2 м² закладена в 25 м на захід від розкопу у 2000 р. (рис. 1, 1). На глибини 0,25–0,3 м на контакті гумусу і бурого су-

глинку виявлено скупчення, яке включало значну кількість фауністичних решток, у тому числі визначених, та вироби з кременю. Знахідки, що залягали *in situ* законсервовано для продовження досліджень широкою площею. Зняті під час розчистки кістки було визначено в лабораторних умовах.

За зразками кісток з розкопу (горизонт V) та траншеї IX для стоянки вперше отримано дати C-14: 18450±200 (Кі-9707) — розкоп; 18700±200 (Кі-9708) — траншея. Вони близькі між собою і з основною групою дат, отриманих для Амвросіївського кістковища бізонів (Кротова 1996; Кротова 2003а).

2. Палеонтологічні дані

Згідно з результатами детального аналізу остеологічних матеріалів із стоянки Амвросіївка (дослідження 1998–2002 рр.) можна зробити такі висновки:

1. Видовий склад фауни представлений бізоном (*Bison priscus*). Є лише два кісткові фрагменти, що належать іншим видам. Це неповна фаланга (?) зайця (*Lepus sp.*) з траншеї IX та другий нижній лівий передкорінний зуб коня P₂ з розкопу (№ 181, горизонт V, квадрат 3) (визначення Л.І. Рековця). Довжина зуба становить 33,5 мм, ширина — 18,0 мм, довжина задньої долинки — 10,1 мм (складає 30% від повної довжини зуба), довжина талоніда — 5,2 мм (15% від повної довжини зуба). Емаль зуба товста слабоскладчаста і струйчата. Форма подвійної петлі є типовою для кабалоїдних коней: метаконід і метастилід витягнуті. Зовнішня долька добре виражена і заходить в шийку подвійної петлі, шпора слабкопомітна, талонід округлий.

Таким чином, розміри вказаного зуба (довжина, ширина) дещо менші від аналогічних у типових широкопалих коней (*Equus (Equus) latipes*), більші ніж у тарпана (*E. (E.) gmelini*) та плейстоценового осла (*E. (Asinus) hydruntinus*) і майже аналогічні давньому домашньому коню (*E. (E.) caballus*) та кулану (*E. (Hemionus) hemionus*) (Кузьміна, 1990). Але за будовою та співвідношенням окремих частин зуба він більш відповідає ранній формі широкопалих коней (згідно з відносно невеликою задньою долинкою) і його можна визначити як *Equus (E.) cf. latipes*.

2. Кількість кісток і кількість особин з розкопу визначити досить складно через дуже дрібну фрагментарність матеріалу, особливо в горизонтах I та II. Деякі фрагменти кісток при цьому розпорошені на досить великій площі і зустрічаються в кількох квадратах. Наприклад, у гор. III, кв. 11 ≈ 130 фрагментів (серед них номери 540, 561, 562, 573, 577, 585) належать до однієї променевої кістки, а в горизонті V, квадратах 1, 2, 5 зустрічаються фрагменти, найімовірніше, однієї великої гомілкової кістки великих розмірів.

Можна сказати, що в горизонтах I, II та III переважають молоді особини (товщина емалі зубів

та стінок трубчатих кісток незначна, масивні фрагменти трапляються досить рідко). Вказати кількість кісток і особин в горизонтах I та II майже неможливо.

В горизонтах IV та V наявні крупніші фрагменти і вони переважно належать дорослим особинам, але є невелика кількість кісток тварин віком до 1-2 років. Приблизну кількість кісток та особин з горизонтів III, IV та V наведено в табл. 1. Всього особин бізона ≈ 8 (2 молоді тварини, 4 дорослих і 2 старих).

3. Розглядаючи *особливості залягання кісток у розкопці* та співвідношення їх окремих груп по го-

фрагментацію матеріалу. Наявні лише кістки бізона (*Bison priscus*), за виключенням одного франту кістки зайця (*Lepus sp.*).

В траншеї представлена велика кількість як фрагментів усіх кісток скелету бізона, так і дуже багато фрагментів зубів. Причому переважають кістки дистального відділу кінцівки (метаподії — три цілі radial carpal різного розміру) та осьового скелету (хребці та ребра), хоча трапляються і фрагменти великих гомілкових, плечових і стегнових кісток. Співвідношення різних кісток кінцівок і з розкопу і з траншеї певною мірою підтверджує висновок про те, що на стоянку з полювання приносили не цілі туші, а окремі їх фрагменти (переважно проксимальні відділи кінцівок).

Серед великої кількості фрагментів зубів є кілька цілих екземплярів: M^2 лівий середньої стертості, M_1 правий середньої стертості, M_1 та M_2 праві

слабостерті, M_2 нестертий. По останньому зубу можна сказати, що індивідуальний вік тварини складав ≈ 1 року.

Подяки. Розкопки стоянки в 2000, 2001 та 2004 рр. провадилися за фінансової підтримки республіканської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Матеріальну та моральну підтримку у проведенні польових робіт ми мали також від Амвросіївської райдержадміністрації та місцевих сільгосп-організацій. В роботах у різні сезони брали участь м.н.с. ІА Д.Ступак, геофізик УкрНІМІ (м.Донецьк) Боган М.Ю., групи студентів-практикантів Харківського і Донецького держуніверситетів та учнів Білоярівської, Родниківської і Амвросіївської шкіл. Автори виражають усім щиру подяку за участь і допомогу.

Література

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953 - № 40.

Кротова О.О. Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки // АВ в Україні (1997-1998). Київ. - 1998.

Кротова О.О. Продовження дослідження Амвросіївської верхньої палеолітичної стоянки // АБУ (2001-2002). Київ. 2003.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. Київ. 2003, вип. 4.

Кузьмина И.Е. Лошади северной Евразии от плиоцена до современности // Труды ЗИН РАН. 1997. Т. 273.

Krotova A. A. Amvrosievka New AMS Dates for a Unique Bison Kill Site in the Ukraine // Prehistoire Europeenne. 1996. V. 9.

Таблиця 1. Кількість кісток та особин *Bison priscus* з розкопу

Горизонт	Плечова		Променева		Стегнова		Велика гомілкова		Мста події	Особини
	лів.	пр.	лів.	пр.	лів.	пр.	лів.	пр.		
III	—	2	—	1	—	1	—	1	2	2
IV, V	2	5	1	3	2	2	2	—	4	6

ризонтах, можна зробити висновок, що горизонти IV і V тісно пов'язані між собою і відклалися майже одночасно. Це ж можна сказати і про горизонти I, II. Горизонт III є дещо обособленим і не корелює з сусідніми горизонтами.

Сказане вище підтверджується тим, що по-перше, у горизонтах I та II наявні фрагменти окремих кісток та зубів з однієї щелепи, які зустрічаються в обох горизонтах. Аналогічною є ситуація і для горизонтів IV та V. По-друге, відрізняється співвідношення окремих груп кісток та вікових груп. У горизонтах I, II та III знайдено велику кількість фрагментів емалі зубів і фрагментів трубчатих кісток молодих особин. При наявності великої кількості емалі зубів дивує невелика кількість фрагментів черепа та рогів. Це може бути пов'язано з тим, що сюди приносили переважно нижні щелепи без черепів.

У горизонтах IV та V виявлено більше кісток хребта та ребер. Наявні верхні та нижні зуби і фрагменти нижніх щелеп. Метаподіїв, порівняно з плечовими, стегновими, променевими, ліктьовими та великими гомілковими кістками, небагато (табл. 1). Тобто, можна сказати, що на ділянку стоянки, досліджену розкопом приносили переважно не цілі туші, а їх окремі частини. Здебільшого, це були кінцівки без дистальної частини, окремі нижні щелепи, рідше голіви і досить рідко брали фрагменти тулуба (хребет та ребра).

4. Первинна фрагментація пов'язана з цілеспрямованою діяльністю людини. Її результатом були крупні фрагменти. Велика кількість дрібних фрагментів, що наявна зараз, пов'язана з вторинною фрагментацією (розламами вже сухих кісток та субаеральним руйнуванням).

Згідно з результатами аналізу *остеологічних матеріалів з траншеї IX* кількість кісток і особин встановити дуже важко через дрібну